

स्वाध्यायाचे प्रकार

इति वाक्यार्थसंदर्भहीना वाच्या न वाचना |

संदेहहानये वक्ता गुरुपार्श्वे हि पृच्छना || १९९ ||

अर्थ - (आगमांचे शब्द आणि अर्थ दुसऱ्यांना निर्दोष रीतीने समजाविणे म्हणजे वाचना होय) म्हणून वाक्याच्या व अर्थाच्या संदर्भाशिवाय वाचना करू नये. आपला संदेह गुरु कडून दूर करणे म्हणजे पृच्छना स्वाध्याय होय. || १९९ ||

भावार्थ -- स्वाध्याय करताना वाक्यातील शब्द व अर्थ आणि त्यांच्या संदर्भ व्यवस्थित समजावून देणे आवश्यक आहे. अर्थ आणि संदर्भाशिवायच्या नुसत्या 'वाचना' ला काही अर्थ नसतो. म्हणून निरर्थक वाचना करू नये. उलट स्वतःच्या मनात जर शंका असेल तर गुरुजवळ जाऊन तिचे निरसन करून घ्यावे. याला पृच्छना असे म्हणतात.

आम्नाय - अनुप्रेक्षा - धर्मोपदेश

आम्नायः शुध्दसंघोषोऽनुप्रेक्षाऽप्यनुचिन्तनम् |

धर्मोपदेश इत्येवं स्वाध्यायः पंचधा भवेत् || २०० ||

अर्थ - ग्रंथाचे शुध्द उच्चारण करणे म्हणजे आम्नाय स्वाध्याय होय. माहित झालेल्या तत्वाचे पुनः पुनः चिंतन करणे म्हणजे अनुप्रेक्षा स्वाध्याय होय. भव्य जीवांना धर्मोपदेश करणे म्हणजे धर्मोपदेश नावाचा स्वाध्याय होय. || २०० ||

भावार्थ -- ग्रंथातील श्लोकांचे चुकीचे उच्चार केल्यास त्यांचा अनर्थ होऊ शकतो. म्हणून त्याचे शुध्द उच्चारण केले पाहिजे. त्याला आम्नाय असे म्हणतात. वाचताना शुध्द उच्चारण करणे आणि नंतर त्याचे चिंतन करणे जरूरीचे आहे. या चिंतनालाच अनुप्रेक्षा असे म्हणतात. स्वतः चिंतन करू न त्याचा उपदेश इतरांना करावा. त्याला धर्मोपदेश असे म्हणतात.

स्पष्टार्थ - जैन धर्म हा अनेकान्तस्वरूपाचा आहे. ज्या ज्या मुनींनी स्वतः पूर्वाचार चालत आलेल्या धर्मतत्वज्ञानावर जे अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत, त्यांचा स्वाध्याय करताना कोणत्या अपेक्षेने, कोणत्या संदर्भात ते कथन केले आहे, हे नीट जाणले पाहिजे. आगमात दोन दृष्टीने मुख्यतः वर्णन केले आहे. १) केवळ शुद्ध आत्मस्वरूपाचे, म्हणजे सिद्ध -परमात्म्याच्या स्वरूपासारख्या आत्म्याचे वर्णन करणारा निश्चय नय होय. २) व्यवहार नयाने आजच्या संसारी जीवनाचे, कर्माश्रव, कर्मबंध, कर्मचेतना, कर्मफल चेतना यांच्या संदर्भात वर्णन करतात. दोन्ही दृष्टीने आगमांचा (ग्रंथाचा) अभ्यास केला पाहिजे. केवळ अध्यात्मदृष्टी किंवा आगमदृष्टी एकांताने स्वीकारून आगमांचे ज्ञान होत नाही.

संयम

संयमो द्विविधो ज्ञेय आद्यक्वेन्द्रियसंयमः |

इन्द्रियार्थनिवृत्युत्थो द्वितियः प्राणिसंयमः || २०१ ||

अर्थ - संयम दोन प्रकारचा आहे. पहिला इंद्रिय संयम आणि दुसरा प्राणिसंयम. पाच इंद्रियांचा विषयापासून निरोध करणे इंद्रियसंयम होय. आणि सहा कायिक जीवांचे रक्षण करणे म्हणजे प्राणिसंयम होय. || २०१ ||

भावार्थ - कोणत्याही धर्मात संयमाला अतिशय महत्त्व आहे. स्वतः च्या इंद्रियांना स्वतःच्या अंकित ठेवणे / ताब्यात ठेवणे, याला इंद्रिय संयम, असे म्हणतात. या सुटलेल्या इंद्रियांना विषयोपभोगापासून दूर ठेवले पाहिजे. त्यांचा निरोध केला पाहिजे. तसेच इतर सहा कायिक जीवांचे रक्षण करणे याला प्राणीसंयम असे म्हणतात.

इंद्रिय संयम

प्रथमं संयमं सेवामानः स्यात्सकलप्रियः |

पुमानिन्द्रनरेन्द्रादिपदभोक्ता भवातिगः || २०२ ||

अर्थ -- प्रथम म्हणजे इंद्रिय संयम ग्रहण करणारा हा सर्वांना प्रिय होतो. तो मनुष्य इंद्रपद, नरेंद्रपद या सर्वांचा उपभोग घेऊन संसारातून मुक्त होतो. || २०२ ||

भावार्थ -- संयमी माणूस हा सर्वांना आवडतो. शीघ्रकोपी, दुरुत्तरे करणारा हा नेहमी अप्रिय असतो. पण वाणीवर, क्रोधावर नियंत्रण ठेवणारा मनुष्य लोकप्रिय असतो. एवढेच नव्हे, तर त्याला इंद्रपदाची प्राप्ती होते. स्वर्गातील सर्व सुखांचा उपभोग घेऊन तो मुक्ती मिळवितो. संयमाची ही मोठीच फलश्रुती होय.

स्पर्श - सुखाचा परिणाम

वेने करी मदोन्मत्तः करिणीस्पर्शलोलुपः |

बंधनं ताडनं प्राप्तः पारवश्यमुपात्रतः || २०३ ||

अर्थ - जंगलामध्ये मदोन्मत्त हत्ती हत्तीणीला स्पर्श करण्यास लोलूप होतो आणि परवश होऊन बंधन आणि ताडन यांना प्राप्त होतो. || २०३ ||

भावार्थ - संयमाचे उदाहरण देण्यासाठी ग्रंथकाराने जंगली हत्तीचे उदाहरण घेतले आहे. जंगली हत्ती माजावर आला म्हणजे हत्तीणीला स्पर्श करण्यासाठी तडफडतो. तेव्हा त्याला ताब्यात घेऊन बंधनात टाकतात. (बांधतात) आणि मारतात. म्हणजे त्या हत्तीचा संयम सुटल्यामुळे त्याला ताडन, बंधन आणि परवशता सहन करावी लागते. तसेच मानवही स्पर्श सुखाच्या प्राप्तीने बंधनाला, दुःखाला व परवशतेला प्राप्त होतो.

रसना - इंद्रियाच्या तीव्रतेचा परिणाम

अगाधजलसंपूर्णनदीनदसरस्सु च |

गले संविध्दयते मत्स्यो रसनेन्द्रियवंचितः || २०४ ||

अर्थ - अगाध जलाने भरलेले नदी, नद आणि सरोवरात राहणारा मासा जिभेच्या लोलुपतेमुळे गळाला लागून गळ्याचा वेध घेतल्या जातो.

भावार्थ - अथांग भरलेल्या पाण्यात मग ते नदीचे असो नदाचे असो की सरोवराचे असो मासा विहार करीत असतो, स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे फिरत असतो. पण गळाला लावलेल्या लहानशा मासाच्या तुकड्याकडे, केवळ जिभेवर संयम नसल्यामुळेच तो आकर्षित होतो. आणि मृत्यू पावतो. संयमासाठी ग्रंथकाराने हा माशाचा दुसरा दृष्टांत दिला आहे.

घ्राणेंद्रियाच्या लालसेचा परिणाम

घ्राणेंद्रियसमासक्तो मधुलिट् पंकजस्थितः |

तत्रैव म्रियते मूढोऽस्तंगते च दिवाकरे || २०५ ||

अर्थ - कमळात बसलेला मूर्ख भ्रमर केवळ घ्राणेंद्रियावर संयम न राहिल्यामुळे, सूर्य अस्तास गेल्यावर तेथेच मरून जातो.

भावार्थ - सुगंधामुळे कमळाकडे आकर्षित झालेला भ्रमर सूर्यास्त झाल्यावरही तेथेच अडकून पडतो आणि मरून जातो. संयम न पाळणाऱ्या गृहस्थासाठी भुंग्याचे / भ्रमराचे आणखी एक उदाहरण सांगितले आहे.

दृष्टी - सुखाचा हव्यास

नयनेन्द्रियसंसक्तः शलभो दीपतेजसा |

अतीवमूढतापन्नः पतित्वा म्रियतेऽत्रच || २०६ ||

अर्थ - नयनेन्द्रियामुळे दीपाकडे आकर्षित झालेला शलभ-पतंग, अत्यंत मूढतेने दीपज्योतीवर झेप घेतो आणि तेथेच मरतो. || २०६ ||

भावार्थ -- पंचेन्द्रियांपैकी वेगवेगळे इंद्रिय मोहात पाडून मनुष्याचा कसा घात करते, ते वेगवेगळे दाहरणे देऊन ग्रंथकार स्पष्ट करतात. या श्लोकात त्यांनी डोळ्याचे उदाहरण दिले आहे. पतंगाचे डोळे दिव्याच्या ज्योतीकडे आकर्षित होतात. तो संयमाने नेत्रांना आवरू शकत नाही. म्हणून तो ज्योतीवर झडप घेतो आणि मरतो. तसाच मनुष्यही, जर डोळ्यांवर संयम घालू शकला नाही तर इंद्रिये त्याच्या घात करतील, हे ग्रंथकाराने स्पष्ट केले आहे. आज आपण पाहतो की नाटक, सिनेमा, टी. व्ही. इ. डोळ्याला मोहित करणारी अनेक साधने उपलब्ध आहेत. लहान मुले तर त्यांनी वेडावून जातात. भूक - तहान, अभ्यास इ. सारे विसरतात. नेत्र - संयमाची आज फार गरज आहे. अत्यंत बीमत्स, हाणामारीचे. हिंसेचे कामुकतेचे प्रदर्शन त्यातून केले जाते. पुढील नवीन पीढीला याबाबत सांभाळणे अत्यंत आवश्यक आहे.

कर्णेन्द्रियाची आसक्ती

श्रवणेन्द्रिययोगेन गेयासक्तः कुरगडकः |

व्याधेन बाणसंविध्दो म्रियते क्षणमात्रतः || २०७ ||

अर्थ - गाण्यामुळे आकर्षित झालेले हरिण कानावर संयम नसल्यामुळे बाणाने विध्द होऊन त्याच क्षणी मरण पावते.

भावार्थ - प्रत्येक इंद्रियाप्रमाणे कानावरही संयम हवा, यासाठी ग्रंथकाराने हरिणाचे उदाहरण दिले आहे. गानलुब्ध हरिण स्वरांच्या आकर्षणाने गीताकडे जाते, त्याचा फायदा घेऊन शिकारी त्याची बाणाने शिकार करून मारून टाकतो.

इंद्रिय सुखोपभोगाची व्यर्थता

एकैक इंद्रियसंसक्ता जीवा दुःखमुपागताः ।

पंचेंद्रियवशाः केन दुःखिनः स्युर्भवे भवे ॥ २०८ ॥

अर्थ - जर एकेका इंद्रियाला वश होऊन हे जीव मरणाचे दुःख भोगतात, तर पंचेंद्रियांना वश झाल्यावर कोण दुःखी होणार नाही ? ॥ २०८ ॥

भावार्थ - ग्रंथकार म्हणतो, वर तर एकाच इंद्रियाला वश होऊन मरण पावल्याची उदाहरणे दिली आहेत. एकाच इंद्रियाच्या ताब्यात गेल्यावर जर मरणाचे दुःख भोगावे लागते, तर पाचही इंद्रियांच्या ताब्यात गेल्यावर किती दुःख भोगावे लागेल याची तुम्हीच कल्पना करा. सुसंस्कृत व सभ्य मानवाने पाचही इंद्रियांच्या सुखोपभोगाचे दृढतेने नियमन करणे, हे त्याच्याच उज्वल भविष्यासाठी उपयोगी आहे.

मनोसंयमाची मांडणी

मनोऽभिधानभूपाल प्रेरितेंद्रियभृत्यका ।

स्वस्यकार्येषु वर्तन्ते विचार परिवर्जिताः ॥ २०९ ॥

अर्थ - मनरूपी राजाच्या आदेशाने प्रेरित होऊन हे इंद्रियरूपी भृत्य - नोकर, विचार-रहीत होऊन आप- आपल्या कार्यात मग्न राहतात. ॥ २०९ ॥

भावार्थ - या श्लोकात ग्रंथकाराने मनाला राजाची आणि इंद्रियांना नोकराची उपमा दिली आहे. राजा आज्ञा देतो आणि नोकर विचार न करता त्या आदेशाप्रमाणे आपआपली कामे करतात. तसेच मनाच्या आज्ञेप्रमाणे पाचही इंद्रिये विचार न करता आपापली कामे निमूटपणे करीत राहतात.

मनोसंयमाचा आणखी विचार

मनश्चेन्द्रियभृत्यैः च रहितं पङ्गुवत्सदा |

स्वस्थानस्थं विकल्पांना जालं रचयति ध्रुवम् || २१० ||

अर्थ - इंद्रियरूपी सेवकांनी रहित मन पंगु पुरुषाप्रमाणे असते. आणि ते आपल्या स्थानी राहून अनेक प्रकारच्या संकल्प - विकल्पाचे जाळे विणत असते. || २१० ||

भावार्थ - इंद्रियांची साथ नसेल तर मन काही करू शकत नाही, हे सांगताना ग्रंथकाराने मनाला पंगु पुरुषाची उपमा दिली आहे. पंगू मनुष्य ज्याप्रमाणे इतरांच्या मदतीशिवाय काही करू शकत नाही. तसेच मन इंद्रियांच्या मदतीशिवाय काही करू शकत नाही. उलट - सुलट कल्पनांचे जाळे विणत बसते. रिकामे मन सैतानाचे घर असते, असे म्हणतात ते यामुळेच. मन हे अनिन्द्रिय स्वरूप पाचे आहे. त्या मनाचे नियंत्रण पूर्व संचित अशा कार्माण शरीराकडून होते. त्या मनात अनंत विकल्प, आशा - निराशा, संकल्प - विकल्प, महत्वाकांक्षा, भीरुती, चंचलतां इ. अनेक गोष्टी दिसून येतात. त्या मनावर नेहमी कु - संस्कार झाले असल्यामुळे ते आपल्या इंद्रियांच्या सहाय्याने कामनापूर्ती करीत असते.

अशा मनावर चांगले धर्म - संस्कार केले तर तेही सुधारते. सुसंस्कृत बनते. पापांचा, अन्यायाचा, दुष्कृत्यांचा ते त्याग करते. म्हणूनच देव, शास्त्र, गुरू यांच्या साधनेतून मनावर संस्कार केले तर उत्तम, सुख - संपन्न, निरोगी व व्रतनिष्ठ जीवन घालविता येते.

मनावर संस्कार

मनोरोधात् विलीयेत् पापं प्राक्कृतमञ्जसा |

विषयेषु न वर्तेत नरोऽर्जयति सद् - वृषम् || २११ ||

अर्थ - मनाच्या निरोधामुळे ते पुनः विषयाकडे वळत नाही. त्यावेळी पूर्वी केलेली पापे स्वाभाविकच नाहीशी होतात आणि मन शांत होऊन उत्तम धर्माकडे वळते. || २११ ||

भावार्थ - मनाचा निरोध म्हणजे मनावर संयम ठेवला तर ते पुनः विषयाकडे वळत नाही / आकर्षित होत नाही. त्यामुळे पूर्वजन्मीची पापे ही आपोआपच नाहीशी होतात. संयमाने मनःशांती मिळते आणि धर्मलाभ होतो.

अचंचल मनाचे वर्णन

मनो न चंचलं यस्य तस्य देवा वरप्रदाः |

दानपूजोपवासाद्याः सफला स्युः सुचेतसः || २१२ ||

अर्थ - ज्याचे मन चंचल नाही, त्याला देवता इष्ट वर देतात. आणि त्याच सूचेता / चांगले मन असणाऱ्या पुरुषाचे दान, उपवास, पूजा इ. गोष्टी सफल होतात. (फलदायी असतात.) || २१२ ||

भावार्थ - संयमी मनुष्याचे मन चंचल नसते. तो स्थिरचित्त असतो. त्यामुळे त्याचे मन प्रसन्न मनाने दिलेले दान, केलेले उपवास, पूजन या गोष्टीचे त्याला चांगले फळ मिळते. इष्ट देवता त्याच्यावर प्रसन्न असतात. म्हणून केलेल्या कृतीचे चांगले फळ त्याला मिळते.

इंद्रिय संयमाने उत्तम चारित्र्य - प्राप्ती

पंचेंद्रियंदमादेव दुर्धरं चरितं चिरम् |

क्षमः पालयितुं प्राज्ञो जाघटीति दिवानिशम् || २१३ ||

अर्थ - पाचही इंद्रियाचे दमन केल्यामुळे ज्ञानी पुरुष अहर्निश दुर्धर (कठीण) चारित्र्याचे चिरकाल पालन करू शकतो. || २१३ ||

भावार्थ - पंचेन्द्रियांवर संयम ठेवल्यानंतर मनुष्य उत्तम चारित्र्याचे पालन करू शकतो. चारित्र्य पालन हे कठीण काम आहे. क्षणोक्षणी मोहोच क्षण येत असताना आपले सत् चारित्र्य टिकवून ठेवणे कठीण असले, तरी संयमामुळे ते शक्य होते.

अशा प्रकारे ग्रंथकाराने इंद्रिय संयामाचे वर्णन केलेले आहे. यानंतर प्राणिसंयमाचे निरूपण केलेले आहे.

प्राणिसंयम

जीवा यत्र हि रक्ष्यन्ते स्थावराः पंचधा त्रसाः |

विकलास्त्रिविधाश्चैव रक्षणीयाः प्रयत्नतः || २१४ ||

अर्थ - जेव्हा पाच प्रकारच्या स्थावर जीवांचे आणि त्रस जीवांचे रक्षण केले जाते, तेव्हा प्राणिसंयम होतो. प्राणिसंयम पालन करणाऱ्या पुरुषाने तीन प्रकारच्या विकलेंद्रिय जीवांचे प्रयत्नपूर्वक रक्षण केले पाहिजे. || २१४ ||

भावार्थ - पृथ्वी, अग्नी, वायू, पाणी आणि वनस्पती या पाच स्थावर जीवांचे आणि द्वि-इंद्रियादी त्रस जीवांचे रक्षण करणे हे मानवाचे कर्तव्य आहे. या जीवांचे रक्षण करणे म्हणजे प्राणिसंयम होय. लंगडे, लुळे, पांगळे, बहिरे, मुके आदी विकलांग जीवांचे प्रयत्नपूर्वक रक्षण केले पाहिजे.

प्राणी म्हणजे कोण ?

पञ्चाक्षा द्विप्राकाराश्च संज्ञिनोऽसंज्ञिनस्तथा ।

पर्याप्तास्ते तथैवापर्याप्ताः स प्राणिसंयमः ॥ २१५ ॥

अर्थ - पंचेंद्रिय जीव दोन प्रकारचे असतात संज्ञी आणि असंज्ञी हे सर्व जीव पर्याप्तक आणि अपर्याप्तक असू शकतात. या सर्व जीवांचे रक्षण म्हणजे प्राणिसंयम होय. ॥ २१५ ॥

भावार्थ - पंचेंद्रिय जीवांचे वर्णन करताना ग्रंथकार म्हणतो जीव दोन प्रकारचे असतात. संज्ञी म्हणजे मन असणारे आणि असंज्ञी म्हणजे मन नसणारे. या सर्व जीवांची पुनः दोन प्रकारात विभागणी होते. पर्याप्तक आणि अपर्याप्तक ज्यांच्या शरीराची पूर्ण वाढ झाली आहे, ते पर्याप्तक जीव आणि ज्यांच्या आहार, शरीर, इंद्रिय श्वासोच्छ्वास, भाषा व मन या गोष्टींची पूर्ण विकास झाला नाही ते अपर्याप्तक जीव. या सर्व जीवांचे रक्षण करणे यालाच प्राणिसंयम असे म्हणतात.

प्राणी - हिंसेचा त्याग

प्राणिहिंसापरित्यागात्सुकृतं जायते महत् ।

दुष्कृतं दूरतो याति दयार्द्रमनसः सदा ॥ २१६ ॥

अर्थ - प्राणी - हिंसेचा त्याग केल्यामुळे मोठे पुण्य मिळते आणि अशा दयाळू पुरुषापासून पाप दूर पळते. ॥ २१६ ॥

भावार्थ - असहाय्य अशा प्राण्यांचे रक्षण करणे हे मोठ्या पुण्याचे काम आहे. दयाळू पुरुष सदा दुसऱ्याच्या (प्राण्यांच्या) हिताचेच चिंतन करीत असल्यामुळे पाप करण्याचे विचार त्याच्या मनात येऊ शकत नाही. म्हणून पाप त्याच्या जवळपास फिरकू शकत नाही.

धर्म म्हणजे दया, करुणा

कारुण्यकलितस्वान्तप्राणिनां प्राणरक्षणात् |

न दुःखं जायते क्वापि तोषः सम्पद्यते सदा || २१७ ||

अर्थ - प्राण्यांच्या प्राण रक्षण करण्यामुळे करुणामय मन असलेल्या मनुष्याला कोटेही दुःख होत नाही, उलट नेहमी आनंदच मिळतो. || २१७ ||

भावार्थ - सत्कृत्य करणारा मनुष्य नेहमी प्रसन्न असतो. करुणामय दयार्द्र अंतःकरणाने प्राण्यांचे रक्षण करणाऱ्याच्या मनाला एक प्रकारचे समाधान मिळते म्हणून तो प्रसन्नचित्त असतो. म्हणून त्याच्या वाट्याला दुःख येत नाही.

तप व दानाबद्दल कथन करायची प्रतिज्ञा

स्वाध्यायं संयमं चापि चतुर्थे च पदेऽन्तरे |

कथयित्वा प्रवक्ष्येऽहं तपोदानाख्यकर्मणि || २१८ ||

अर्थ - अशा प्रकारे तिसऱ्या आणि चवथ्या पदात स्वाध्याय आणि संयम (चे महत्व) सांगून मी आता तप आणि दान क्रियेसंबंधी सांगतो. || २१८ ||

तप

बाह्याभ्यन्तरं चेति तपो द्विविधमुच्यते |

एकैकं षड्विधं ज्ञेयं कर्मकक्षदवानलम् ॥ २१९ ॥

अर्थ - बाह्य आणि अभ्यंतर असे दोन प्रकारचे तप आहे. या दोन्हीचे सहा सहा भेद आहेत. कर्मरूपी वनाला जाळण्यासाठी ते दावानलाप्रमाणे आहेत. ॥ २१९ ॥

भावार्थ - ग्रंथकार या श्लोकात तपाचे वर्णन करीत आहे. तपाला त्यांनी दावानलाची (वणव्याची) उपमा दिली आहे, वणवा जसा जंगल जाळून टाकतो तसे तप कर्माला नाहीसे करते आणि ते तप अंतर्तप आणि बाह्य तप अशा दोन प्रकारचे आहे. प्रत्येक तपाचे सहा सहा प्रकार आहेत.

बाह्य तपाचे प्रकार

तपोऽनशनकंचावमोदर्यं व द्वितीयकं |

वृत्तिसंख्याभिधानं च रसत्यागाभिधं ततः ॥ २२० ॥

पंचमं परमं विधिद विविक्तशयनासनम् |

कायक्लेशाभिधं षष्ठं तपोऽतीव प्रियं सताम् ॥ २२१ ॥

अर्थ - बाह्य तप सहा प्रकारचे आहे - १) अनशन २) अवमोदर्य ३) वृत्तिपरिसंख्यान ४) रसपरित्याग ५) विविक्तशय्यासन ६) कायक्लेश. हे तप सन्तजनांना फार प्रिय आहेत. ॥ २२१ ॥

भावार्थ - या श्लोकात ग्रंथकाराने बाह्य तपाचे सहा प्रकार सांगितले आहेत. उपवास म्हणजे निराहार राहणे, अवमोदर्य भुकेपेक्षा कमी खाणे, वृत्तिपरिसंख्यान आहारास निघण्यापूर्वी मुनींनी किती घरी आहारासाठी हिंडायचे यांची संख्या निश्चित करणे. कायक्लेश - शरीराला पीडा सहन करण्याची सवय लावणे. उदा. ऊन, थंडी इ. सहन करणे. कायक्लेशाच्या तपाने ध्यान, संयम, परिषह, सहन करणे याबाबतीत मनाचे व शरीराचे सामर्थ्य वाढते. प्रतिकार शक्ती

वाढीस लागते. गृहस्थांनी देखील शक्तीप्रमाणे तपाचरण, ध्यान अवश्य करावे. रसपरित्याग म्हणजे कोणता तरी एकरस सोडणे. उदा. साखरेचा म्हणजे मधुर रसाचा त्याग. विविक्तशय्यासन म्हणजे, झोपण्याची जागा, स्मशान, नदीचा काठ इ. निश्चित करून तेथे निवास करणे.

अंतर्तप

प्रायश्चित्तं च विनयो वैय्यावृत्यं विशेषतः |

स्वाध्यायश्चापि व्युत्सर्गो ध्यानं षोढेति तन्मतम् || २२२ ||

अर्थ - अंतरंग तपदेखील सहा प्रकारचे आहे. १) प्रायश्चित्त २) विनय ३) वैय्यावृत्य ४) स्वाध्याय ५) व्युत्सर्ग ६) ध्यान.

भावार्थ - दिवसभरात प्रमाद, आळस इ. मुळे जी सावद्यक्रिया घडली असेल, दोष घडले असतील त्याबद्दल स्वतःची निंदा करू न अनशनरू पाने प्रायश्चित्त करणे. विनय म्हणजे जिनवाणी व मुनीवर भक्तियुक्त आदर ठेवणे, वैय्यावृत्य म्हणजे मुनी आचार्य यांची सेवा करणे. स्वाध्याय आत्मशुध्दीसाठी धर्मग्रंथाचे वाचन, मनन, चिंतन करणे व्युत्सर्ग म्हणजे शारीरिक क्रियांचा त्याग, करणे, असे सहा अभ्यंतर तपाचे प्रकार आहेत.

या तपांची मांडणी ही अल्पांशाने गृहस्थासाठीही आहे. आपल्या हातून ब्रधेधादी विकारांमुळे ज्या चुका घडतात, त्याबद्दल स्वतःला दोष देऊन, त्या चुका घडु नये अशी काळजी घेतली पाहिजे. मन, वचन व शारीरिक क्रियांबद्दल सतत जागरूक राहाता येते. सर्वत्र निर्दोषता येते. अंतरंग तपांचा दृढतेने स्वीकार करून पूर्व जन्मीच्या संचित कर्मांचा नाश करावा. आश्रवाचा व नवीन पापाश्रवाचा निरोध करणे श्रावकाचे कर्तव्य आहे.

तपाने निर्जरा व निर्जरेतून मोक्ष

तपो द्वादशभेदं च सम्यक् तप्त्वा मुनीश्वरः |
घातिकर्मक्षयं कृत्वा केवली च शिवं व्रजेत्

अर्थ - या बारा प्रकाराच्या तपाचे चांगल्या रीतीने तप करून मुनीवर घातिया कर्माचा क्षय करून मोक्षाला जातात. || २२३ ||

भावार्थ - वर सांगितलेल्या बारा प्रकारच्या म्हणजे अनशन, अवमोदर्य, वृत्तिपरिसंख्यान, रसपरित्याग, विविक्तशय्यासन, कायक्लेश हे सहा बाह्य तपाचे आणि प्रायश्चित्त, विनय, वैय्यावृत्य, स्वाध्याय, व्युत्सर्ग आणि ध्यान या सहा अभ्यंतर तपाचे उत्तम प्रकारे अवलंबन करून मुनी आपल्या घातियां कर्माचा नाश करतात आणि मोक्षपद प्राप्त करतात.

दान

दानसंज्ञं महाकर्म गृहस्थानां सुखाकरम् |
षष्ठं वक्ष्ये सुभोगादिदायकंदुःखनाशकम् || २२४ ||

अर्थ - आता मी गृहस्थी लोकांना सुखाचे निधान असलेले आणि दुःखाचा नाश करणारे सहावे दान नावाचे महाकर्म सांगत आहे.

भावार्थ - ग्रंथकार म्हणतात आतापर्यंत मी स्वाध्याय तपादीचे वर्णन केले आहे. आता गृहस्थधर्माला आवश्यक आणि सुखाची प्राप्ती करून देणाऱ्या आणि दुःखाचा नाश करणाऱ्या दान नावाच्या महाकर्माची माहिती देत आहे.

दानाची महती

दानं लोकात्त्व वशीकर्तुं प्रथमं कारणं मतम् |
दानं गुरुत्वसध्देतुकुलजपातिप्रकाशकम् || २२५ ||

अर्थ - लोकांना वश करू न घेण्यासाठी दान हे पहिले कारण होय. दान मोठेपणाचे कारण असून कुल आणि जातीला उज्वल करणारे आहे. || २२५ ||

भावार्थ - लोकांचे मन आपल्याकडे वळवून घेण्यासाठी / त्यांना वश करण्यासाठी दान हे मोठे साधन आहे. गरजवंताला जर त्याची हवी असलेली वस्तू दानदिली तर त्याला तुमच्यासंबंधी निश्चितच आपुलकी वाटेल. म्हणून दानामुळे माणसाला मोठेपणा मिळतो. तो इतरांच्या आदरास पात्र होतो. त्यामुळे त्याचे कुल आणि जात ही उज्वल होते.

चार प्रकारचे दान

दानमाहारादानं स्याज्ज्ञानदानं तथा परम् |

भैषज्यमभयं चेति दानानि जिनशासने || २२६ ||

अर्थ - जिनशासनात आहारादान, ज्ञानदान, औषधदान आणि अभयदान असे दानाचे चार प्रकार सांगितले आहेत. || २२६ ||

भावार्थ - या श्लोकात ग्रंथकाराने दानाच्या चार प्रकारांचे वर्णन केले आहे. जैन धर्मग्रंथात आहार दान म्हणजे अन्नदान, ज्ञानदान म्हणजे विद्यादान, औषधदान म्हणजे आजारी माणसाला औषध देणे आणि अभयदान म्हणजे शरण आलेल्यांना अभय देणे - त्याचा जीव वाचविणे. या महत्त्वाच्या आणि मूलभूत गोष्टीचे दान करण्यास सांगितले आहे.

आहारदान

आहारः सर्वजीवानां सद्यः सुखविधायकः |

ध्यानाध्ययनकर्माणि कर्तुं तस्मात्क्षमो नरः || २२७ ||

अर्थ - आहारदान सर्व जीवांना तात्काळ सुख देते. आहारदानामुळेच मनुष्य ध्यान आणि अध्ययन करण्यास समर्थ होतो. || २२७ ||

भावार्थ - आहारदान म्हणजे भुकेलेल्याला अन्न देणे. पोटभर जेवण घालणे. पोट भरलेल्या माणसाला तात्काळ सुख आणि प्रसन्नता मिळते. भुकेल्या पोटी तत्वाज्ञान सुचत नाही म्हणतात. पोट भरल्यावर, पोटाची चिंता नाहीशी झाल्यावर त्याचे मन अध्ययनाकडे किंवा ध्यानाकडे आकृष्ट होते. म्हणून आहारदान हे सर्व दानामध्ये श्रेष्ठ आहे.

अन्नदानं समं दानं न भूतं भुवनत्रये |

न भवत्यपि नो भावि ततोऽन्यल्लोभवर्धकम् ॥ २२८ ॥

अर्थ - अन्नदानासारखे दुसरे दान तिन्ही लोकात कधी झाले नाही आणि होणार नाही.
(अन्नदानाशिवाय) इतर दान लोभवर्धक असते. ॥ २२८ ॥

भावार्थ - मागील श्लोकात वर्णन केल्याप्रमाणे आहारदान हे सर्व दानातच नव्हे, तर तीन्ही लोकात श्रेष्ठ आहे. त्या दानासारखे दान कधी झाले नाही आणि होणार नाही. आहारदानापासून काही मिळविण्याचा लोभ राहत नाही. इतर दान मात्र लोभ वाढविणारे असते.

श्रीषेण राजाचा दृष्टांत

श्रीषेणः समभूद् राजाऽऽहारदानात् प्रसिद्धिभाक् |

शान्तिसत्तीर्थकृच्चक्री लोकानां सुखदायकः ॥ २२९ ॥

अर्थ - आहारदानामुळे श्रीषेण राजा त्या जन्मात तर प्रसिद्ध झालाच पण दुसऱ्या भवांत शांतीनाथ तीर्थकर होऊन, लोकांना सुख देणारे झाले. ॥ २२९ ॥

भावार्थ - आहारदानाचे महत्त्व सांगताना आचार्यांनी श्रीषेण राजाचे उदाहरण दिले आहे. आहारदान दिल्यामुळे त्या भवात तर त्याला यश, प्रसिद्धी प्राप्त झालीच, पण पुढचा जन्म तीर्थकराचा मिळाला. शांतीनाथ तीर्थकर म्हणून ते जगप्रसिद्ध झाले आणि त्यांनी सर्वांना सुखी केले.

ज्ञानदान

वेन्नलज्ञानसाम्राज्यकारणं कर्मनाशकम् |

ज्ञानदानं प्रदातव्यं योग्यपात्राय पावनम् ॥ २३० ॥

अर्थ - ज्ञानदानाने केवलज्ञान प्राप्ती होते आणि चक्रवर्तीपद मिळून लोकांना सुख देता येते. त्यामुळे कर्म नष्ट होतात म्हणून सत्पात्री पवित्र ज्ञानदान करावे. ॥ २३० ॥

भावार्थ - आहारदानाइतकेच ज्ञानदानही श्रेष्ठ आहे. त्यामुळे केवलज्ञानाची प्राप्ती होते. चक्रवर्तीपद प्राप्त होते. सर्व कर्मांचा नाश होतो. म्हणून ज्ञानदान अवश्य करावे. सत्पात्र-योग्य अशा शिष्याला ज्ञानाचे दान करावे.

शिष्य कसा असावा ?

विवेकिनो विनीताश्च गुरुभक्तिपरायणाः |

ये शिष्याः सद्ब्रताचारास्ते पाठ्याः पुण्यहेतवे ॥ २३१ ॥

अर्थ - जे शिष्य विवेकी आहेत, विनित आहेत, गुरुभक्तीपरायण आहेत आणि व्रत धारण करणारे आहेत त्यांना, पुण्यप्राप्तीसाठी शिकवावे. ॥ २३१ ॥

भावार्थ - पात्र शिष्य कसा असावा, याचे या श्लोकात वर्णन केले आहे. तो विवेकी, विनम्र असावा, गुरुवर त्याची अतूट श्रद्धा असावी. आणि व्रत धारण करणारा असावा. अशा शिष्याला ज्ञान दान दिल्यास त्यामुळे पुण्य मिळते.

दान देणारा, गुरु व शिष्य यांची महती

दाता गुरुश्च शिष्या हि त्रिभिः स्याच्छास्त्रविस्तरः |

सामग्री सकलं कार्यं सिद्धत्येव न संशयः ॥ २३२ ॥

अर्थ - ज्ञान साहित्य देणारा, शिकवणारा गुरु , आणि शिकणारे शिष्य या तिन्हीमुळे शास्त्राचा विस्तार होतो, यात संशय नाही.

भावार्थ - शास्त्राचा विस्तार / वाढ कशी होते, कशामुळे होते हे सांगताना आचार्य म्हणतात - तीन गोष्टीमुळे शास्त्राचा विकास होतो. ज्ञानसाहित्य देणारा, साहित्य निर्माण करणारा गुरु , शिकवणारा - ज्ञान देणारा गुरु आणि अध्ययन करणारा योग्य शिष्य अशी ही त्रिमूर्ती एकत्र आली तरच शास्त्र निर्मिती होऊन त्याचा विकास होतो. यातून अत्यंत समर्पकपणे ग्रंथनिर्मिती करणाऱ्या साहित्यिकांचा, त्या आगमांची शिकवण देणाऱ्या पूज्य गुरुवर्यांचा व शिष्याचा जणू सत्कारच केला आहे.

जैन आचार्यांनी गेल्या दोन हजार वर्षात सहस्राहून अधिक ग्रंथांची रचना केली. अरिहंतांच्या उपदेशाला साक्षी ठेवून त्यांनी लोकजीवन अधिक निरामय, साक्षेपी, शुभात्मक व अनेकांतवादी बनावे म्हणून हे कार्य अत्यंत निरपेक्षपणे केले आहे. ज्ञान म्हणजेच चेतना, व चेतना म्हणजे ज्ञान असे भगवंताचे निरूपण स्वीकारून ग्रंथ निर्मितीचा महान उद्यम त्यांनी केला. ग्रंथदानाच्या रूपाने त्या ग्रंथाच्या अनेक प्रतिलिपी करून गावोगावी वितरित करायला लावल्या. यामुळे समाजात ज्ञानाची, व उत्तम चारित्र्याची महती निर्माण झाली. ग्रंथ, गुरु व शिष्य हे इ पानवर्धनाचे रत्नत्रय होय.

कोंडेशाचा दाखला

पुस्तकार्चाप्रदानादिविधिना विगतभ्रमः |

कोंडेश इव पुण्यात्मा प्रशस्यः स्याज्जगत्रये || २३३ ||

अर्थ - पुस्तक / शास्त्राची पूजा आणि त्याच्या दानाच्या विधीसंबंधी निःशंक (विभ्रमरहित) होऊन पुण्यात्मा कोंडेशासारखा तिन्ही जगात प्रसिध्द होतो. || २३३ ||

भावार्थ - कौंडेश नावाच्या एका धनगराला एका झाडाच्या पोकळीत जतन करून ठेवलेले ग्रंथ मिळाले. ते त्याने दिगंबर जैन मुनींना भक्तीने अर्पण केले. त्याचेच फळ म्हणून त्या धनगराच्या जीव भारतवर्षात भगवान कुंदकुंदाचार्य झाला. ज्ञानदानाचे पुण्य हे इहपरलोकी आत्मयाचे कल्याण करते.

औषधदान

त्रिविध्येभ्यः सुपात्रेभ्यो रोगनिर्णाशहेतवे |

औषधं विविधं देयं विधिपूर्व विचक्षणे || २३४ ||

अर्थ - तीन्ही प्रकारच्या पात्र व्यक्तींना रोगमुक्त करण्यासाठी चतुर लोकांनी विधिपूर्वक औषध देले पाहिजे. || २३४ ||

भावार्थ - उत्तम, मध्यम आणि जघन्य अशा तीन्ही प्रकारच्या पात्र व्यक्तींना रोगमुक्त करावे, उत्तम पात्र म्हणजे मुनी इ. सम्यक्दृष्टी श्रावक हा मध्यम पात्र आणि बाकीचे जघन्य पात्र होत. हे सर्व जर रोगग्रंस्त असतील तर त्यांना विधिपूर्वक औषध देऊन रोगमुक्त करावे. त्यावेळी तो उत्तम पात्र आहे की जघन्य पात्र आहे याचा विचार करीत बसू नये.

औषध कसे असावे ?

निर्दोषं प्रासुकं शस्यं त्वनिंद्यं भक्ष्यमुत्तमैः |

म्लेच्छाघस्पृश्यतायेतं देयमौषधमुत्तमम् || २३५ ||

अर्थ - दानात दिल्या जाणारे औषध, निर्दोष, प्रासुक, प्रशंसनीय, अनिंद्य, खाण्यायोग्य, आणि म्लेच्छ आदि लोकांचा स्पर्श न झालेली असली पाहिजे. || २३५ |

भावार्थ - औषध योजना करताना अनेक गोष्टींची काळजी घेतली पाहिजे. ते दोषरहित असावे. प्रासुक म्हणजे शुध्द असावे. प्रशंसनीय असावे. म्हणजे योग्य प्रकारचे असावे. म्लेंच्छ आणि अस्पृश्य लोकांचा त्या औषधाला स्पर्श होऊ देता कामा नये. आजही वैज्ञानिक औषध निर्माते स्टरलाईज्ड, निर्जंतुक व हाताचा, धुळीचा स्पर्श न झालेली औषधे तयार करतात.

औषधांची शुध्दता

पात्रेभ्यो निन्द्यमस्पृश्यमौषधं चेन्द्रदीयते |

तद्दानान्नरकग्रामभागी स्याच्च भवे भवे || २३६ ||

अर्थ - जर सत्पात्रासाठी निंद्य आणि अस्पृश्य (अयोग्य) औषध दिले तर तो देणारा, ते दिल्यामुळे, जन्मजन्मांतरी नरकात जाणारा होईल. || २३६ ||

भावार्थ - जर योग्य अशा पात्रासाठी म्हणजेच योग्य अशा रोगी व्यक्तीसाठी निंद्य - योग्य नसलेले आणि अस्पृश्य व्यक्तीचा स्पर्श झालेले औषध दिले तर ते औषध देणारा अनेक जन्मपर्यंत नरकाचे दुःख भोगतो.

वृषभसेनेचा दृष्टांत

नाम्ना वृषभसेनाया श्रेष्टिपुत्री पवित्रवाक् |

औषधस्य प्रदानेनाभूद् ऋद्धिपरिमंडिता || २३७ ||

अर्थ - पवित्र वाचा बोलणारी वृषभसेना नावाची श्रेष्टीपुत्री औषधदान दिल्यामुळे सर्वाषधीऋद्धीने अलंकृत झाली. || २३७ ||

भावार्थ - सत्पात्री चांगली औषधयोजना केली तर त्याचे काय फळ मिळते हे आचार्यांनी वृषभसेनेच्या उदाहरणावरून स्पष्ट केले आहे. श्रेष्ठीपूत्री वृषभसेना ही अत्यंत प्रिय आणि पवित्र वाणी असलेली होती. तिने योग्य व्यक्तीला औषधदान दिले. त्यामुळे तिला सर्वांषधी ऋध्दी प्राप्त झाली. रोगमुक्त जीवन सर्वांना प्राप्त व्हावे, यासाठी जैन श्रावकाने शक्य ती मदत उपलब्ध करून दिल्यास त्याला महान पुण्य लाभ घडतो व त्याचेही आरोग्य चांगले राहाते.

अभयदान

निर्भयोऽभयदानेन सम्पनीपद्यते पुमान् |

चिरंजीवी जगज्जिष्णुर्यशस्वी च जितेन्द्रियः || २३८ ||

अर्थ -अभयदान देणारा मनुष्य नेहमी निर्भय, चिरंजीव, जगज्जेता, यशस्वी, आणि जितेन्द्रिय बनतो. || २३८ ||

भावार्थ - अभयदान हे देखील एक श्रेष्ठ दान आहे. भित्र्या, किरकोळ मनुष्याला अभयदान देणे शक्य नाही. कारण भित्रा मनुष्य आपल्या शत्रूपुढे टिकाव धरू शकत नाही. म्हणून अभयदान देणारा मनुष्य नेहमी निर्भय, जगाला जिंकणारा, यशस्वी आणि जितेंद्रिय म्हणजे संयमी असतो. मरणाची भीती सर्व जीवांना असते. अहिंसामय व दयामय भावनेने जीव रक्षेचा विचार सतत मनामध्ये जागृत ठेवण्याने अभयदानाचे पुण्य प्राप्त होते.

अभयदानाने आत्मशुध्दता

सम्यक्त्वव्रतशीलानि तपांसि विविधान्यपि |

अभयाख्यानेन दानेन सफलानि भवन्तिच || २३९ ||

अर्थ - अभय दानाने सम्यक्त्व, व्रत, शील आणि अनेक प्रकारचे तप सफल होतात. ॥

२३९ ॥

भावार्थ - मागच्या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे अभयदान हे श्रेष्ठ दान आहे. त्यामुळे अनेक चांगली फळे मिळतात. या दानाने सम्यक्त्व व्रत, शील आणि तप सफल होते.

दृष्टांताचे कथन

सूकरेण च संप्राप्तं तद्दानफलमुत्तमम् ।

ततो मुक्त्वा चतुर्दानान्यन्यानि च परित्यजेत् ॥ २४० ॥

अर्थ - या अभयदानाच्या फलामुळे सूकराने उत्तम फल प्राप्त केले. वर सांगितलेल्या चार दानाशिवाय दुसरे दान देऊ नये ॥ २४० ॥

दानाचे फळ

दानेन पुण्यामाप्नोति प्रसिद्ध कुलमप्यहो ।

शीलं सकलकल्याणं विवेकं विनयं सुखम् ॥ २४१ ॥

अर्थ - दान दिल्यामुळे मनुष्य उत्तम पुण्य मिळवतो, आणि प्रसिद्ध कुल (त्याला) प्राप्त होते. दानामुळे शील, सर्व कल्याण, विवेक, विनय आणि सुख प्राप्त होते. ॥ २४१ ॥

दानाच्यावेळी दात्याच्या मोहनीय कर्माचा उपशम होतो. दान देण्यासाठी देखील आत्मपुरुषार्थ लागतो. ज्याचे मन संपत्तीतच गुंतले असेल व धन देण्यासाठी घाबरत असेल अशी दुर्बल व्यक्ती दान देऊ शकत नाही. सामाजिक / धार्मिक व राजकीय दृष्टीने देखील दानाचे महत्त्व आहे.

.दानाचे फळ

इति मत्वा शुभं दानं सदा देयं महोर्जितैः ।

येन स्वर्गादिजं सौख्यं भुक्त्वा भव्यं शिवी भवेत् ॥ २४२ ॥

अर्थ - असा विचार करुन महान पुरुषार्थी लोकांनी नेहमी उत्तम दानच दिले पाहिजे. त्या (दानाच्या) प्रभावामुळे भव्य पुरुष स्वर्गादिची सुखे भोगून मोक्ष (शिव) पदाला प्राप्त होतो. ॥ २४२ ॥

श्रावकांची सहा प्रकारची शुभकर्म

इति षट्कर्मभिः नित्यं गृही श्रीजिनभाषितम् ।

धर्मं कुर्वन् गृहारम्भषड्गं वा पापमस्यति ॥ २४३ ॥

अर्थ - अशा प्रकारे जो गृहस्थ देवपूजादि सहा कर्म करुन जिनेंद्र प्रणित धर्माचे पालन करतो तो संसारिकतेने होणाऱ्या सहा पापांचा नाश करतो. ॥ २४३ ॥

भावार्थ - गृहारंभामुळे होणाऱ्या सहा पापांचे वर्णन पुढे आलेले आहे. गृहारंभाची कामे करताना मनातून नसताना, म्हणजे आंतरिक भावना शुद्ध असताना देखील गृहस्थांच्या रोजच्या जीवनात हिंसादिक क्रिया घडतात. व्यापार उद्योग, शेती, नोकरी, इ. कार्यात ही मानसिक / वाचिक व शारीरिक हिंसा, असत्य, चोरी, कुशील व परिग्रहांचा संचय इ. पापे घडतात. जिनदर्शन, जिनपूजा, गुरु-दर्शन, उपदेशश्रवण इ. धर्मक्रियांमळे त्या गृहस्थी जीवनात घडणाऱ्या दोषांचे क्षालन होते.

गृहस्थी जीवनातील क्रिया

खंडनी, पेषणी, चुल्ली उदकुंभी प्रमार्जनी ।

गृहारम्भाः पंच चैते षष्ठं द्रव्यसमर्जनम् ॥ २४४ ॥

अर्थ - गृहारंभाची सहा पापे आहेत- खंडनी (उखळ), पेषणी (जाते), चूल, उदकुंभी (पाण्याची भांडी) आणि प्रमार्जनी (केसुणी) पाच तर ही आणि सहावे द्रव्यार्जन अशी पापे आहेत. ॥ २४४ ॥

भावार्थ - गृहस्थाला आपले व कुटुंबाचे जीवन चालविण्यासाठी पाच गोष्टींची जरूर असते. उखळ, जाते, चूल, पाण्याची भांडी, आणि झाडणी या गोष्टी सर्वांना आवश्यक आहेत. त्या सर्वांच्या उपयोगामुळे हिंसादिक पापे घडतात. धन संपत्ती मिळवितानाही पाप घडते. अशा सहा गोष्टी सावद्य आहेत. सावद्य म्हणजे ज्यात हटकून हिंसा घडते.

गृहस्थी जीवनात सान्यांना धन कमवावे लागते. पैसा हे उत्तम जीवन घालविण्याचे साधन आहे. जैन समाजाने अर्थप्राप्ती करून स्वतःची व समाजाची अनन्य भावे उन्नती केली आहे. दरिद्री माणसाचे जीवन हे कलंकित, निर्बल व पर-मुख सापेक्ष राहाते. म्हणून श्रावकाने अर्थार्जनाला प्राधान्य द्यावे. उत्तम जीवनसाठी व धर्म प्रवणतेसाठी देखील धनाची गरज असते. दान देण्यासाठीही धनवान असणे आवश्यक आहे.